

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ В ОБГРУНТУВАННІ СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОГО ТРЕНІНГУ ПЕДАГОГІВ

Виходячи з триєдиної мети педагогічної праці (навчання, виховання та розвиток учнів), а також ураховуючи перманентну динаміку школи та її суб'єктів, можна означити професійну педагогічну діяльність як одну з найважчих у системі "людина-людина". Це робить *актуальним* соціально-психологічне дослідження професії вчителя (особливо в період активних суспільних змін).

Психологічну основу професійної педагогічної діяльності складають щонайменше три постулати: усвідомлення вчителем професійної мети й адекватна трансформація її до кожного суб'єкта педагогічного спілкування; цілісне бачення конкретних соціальних умов праці та вчасне й доцільне реагування на їхні зміни; зіставлення особистих мотивів професійної діяльності вчителя з очікуваннями широкого та вузького соціуму щодо його рольової поведінки. Вихідним пунктом усього попередньо означеного є адекватність соціального сприймання. Це висуває на передній план професійної підготовки вчителя його соціально-перцептивний тренінг. Тож об'єктом нашого дослідження став соціально-перцептивний тренінг у системі професійної підготовки вчителя, *предметом* – структура і методика організації соціально-перцептивного тренінгу педагогів, обгрунтовані теорією соціального пізнання.

Гіпотетично, психологічний механізм соціального пізнання розглядається нами як алгоритм формування адекватних соціально-перцептивних умінь педагога; звідси – психодинаміка тренінгу передбачає гетеро вплив через поступально впорядковану систему перцептивних вправ. На підставі цих припущень ми вбачаємо доцільним такий алгоритм тренінгових завдань для педагогів: від (1) поелементної та (2) прототипної категоризації – через (3) соціальні схеми та (4) соціальні уявлення – до адекватної (5) каузальної атрибуції та (6) контролю соціальних емоцій через зміну особистих інтерпретацій.

Доцільність застосування психотренінгу в підготовці педагогів довела Т.С.Яценко, яка ще в 1992 році запропонувала метод активного соціально-психологічного навчання, розроблений на основі закордонної тренінгової практики [8]. Однак уся процедура її рольових занять методологічно випливала з теорії психологічного захисту особистості, обминаючи психологічний механізм соціального пізнання, який, на нашу думку, є первинним у всіх соціальних стосунках і в уявленні про професію системи "людина-людина".

Соціум у процесі соціального пізнання виступає, з одного боку, як предмет пізнання (досліджуються соціальні об'єкти), з іншого – умова пізнання (соціальний контекст субкультури, етностереотипів, соціальних уявлень тощо). Конкретно в педагогічній діяльності, вчитель пізнає учня не лише як особистість, у межах якої міститься предмет його педагогічного впливу (характер, здібності, знання, вміння, навички тощо), а також як партнера по спілкуванню (по-перше, як соціальну умову успішного виконання професійних обов'язків на робочому місці; по-друге, як особистий соціально-терапевтичний засіб).

Першим і визначальним етапом соціального пізнання є сприймання соціальної інформації. Перцептивні дані певним чином організуються мислительною операцією категоризації, яка передбачає, за Б.М.Величковським, два способи обробки інформації: прототипний (холістичний) та екземплярний (поелементний) [4].

Категоризація з позиції поелементного підходу – це створення групи подібних об'єктів (категорії) з конкретних інформаційно насичених, але не узагальнених прикладів (екземплярів) об'єктів і подій, зафіксованих у пам'яті як конкретний досвід. Концепція екземплярів дозволяє пояснити зв'язки між характеристиками членів групи, легку мінливість і внутрішню різноманітність категорій. Суть цієї концепції в тому, що судження людей підлягають сильному впливові конкретного попереднього досвіду. Поелементна обробка інформації необхідна при осмисленні екстремальних, незвичайних подій (ми переконуємося в їхній неординарності, лише порівнюючи з відомими подіями).

Категоризація з точки зору холістичного підходу (за авторством Е.Рош) – це вірогідне групування об'єктів навколо прототипу – типового випадку, який може мати або середнє, або ідеальне значення характеристик, спільних для всіх членів групи [2: 116-117.]. За цією теорією конкретний об'єкт подібний до декількох прототипів, а тому його можна віднести одночасно до декількох категорій. Це розмиває межі прототипних категорій, однак дозволяє нам заповнити лакуни в уявленнях про предмет власними знаннями за аналогією до прототипу. Тому прототипна обробка інформації добре організовує знання і забезпечує швидкий доступ до різних даних при розв'язанні будь-якої когнітивної задачі.

Механізм соціального пізнання ускладнюється від так званого екземпляру (поелементної категорії), пізніше – прототипу (холістичної категорії) й аж до соціальної схеми – такої когнітивної структури, в якій представлені загальні знання про об'єкт (поняття, їхні характеристики, відношення між цими характеристиками), а також конкретні приклади цих об'єктів. На основі ідеї Ф.Бартлетта про організацію пам'яті, концепції Ж.Піаже про функціонування когнітивних механізмів, а також розвитку поняття прототипу (за Е.Рош) в соціальній психології було описане поняття соціальної схематизації індивідуального досвіду [1].

Соціальна схема є складнішою когнітивною структурою від прототипної категорії, бо: по-перше, віддзеркалює не сам процес класифікації, а функції процесів класифікації та їхнє значення для сприймання і вплив на використання нової інформації; по-друге, не просто передбачає заповнення всіх характеристик згрупованих предметів, а допускає значні спрощення й лакуни (цим, за С.В.Сивухою, нагадує наукову теорію); по-третє, на відміну від неорганізованого списку об'єктів, має внутрішню структуру (ієрархічну, лінійну або розгалужену) [7].

Значення схематизації, описане С.Тейлором, відповідає функціям схем у процесі соціального пізнання: по-перше, вони прискорюють обробку інформації, бо зникає необхідність збирати детальні відомості; по-друге, полегшують прийняття рішень, бо створення соціальних суджень стає автоматичним; по-третє, допомагають інтерпретувати події на базі неповної інформації; по-четверте, визначають очікування щодо майбутніх подій; по-п'яте, пов'язують когнітивні та емоційні процеси [3].

Залежно від того, який досвід схематизується, в соціальній психології описано п'ять типів соціальних схем:

особистісні (знання про особистісні риси та зв'язки між ними); рольові (приписи й очікування щодо поведінки); схеми самості (знання людини про саму себе, близьке до Я-концепції); схеми подійності (так звані сценарні схеми або скрипти, що об'єднують знання про організовані послідовності подій, цілі поведінки, можливі рольові приписи, а також про допустиму мінливість у послідовності чи змісті подій); схеми без змісту (каузальна атрибуція як причинне пояснення, когнітивний дисонанс, збалансовані відношення) [7: 10-18].

Досліджуючи динаміку соціальних схем, Д. Радмелхарт і Д. Норман описали три моделі зміни схем при зіткненні з новою суперечливою інформацією: по-перше, так звана "бухгалтерська" схема передбачає невеликі поступові зміни при надходженні нової інформації; по-друге, "конверсійна" - коли невеликі суперечності не викликають зміни схеми, але при перевищенні певного порогу неузгодженості нової інформації зі схемою відбувається істотна зміна останньої; по-третє, модель "виділення підтипів" - коли нова інформація та винятки вбудовуються у стару схему ієрархічно, як підтипи, що не суперечать ustalеним правилам [7: 11].

Для того, щоб абстрактна соціальна схема набула конкретного змісту, необхідно, щоб виникло соціальне уявлення – друга (на рівні із соціальною схемою) форма збереження категоризованої перцептивної інформації. Соціальні уявлення – це ті ідеї, думки, образи і знання, які поділяються нами і формуються в соціальній взаємодії (насамперед під впливом засобів масової інформації). Їхнє призначення – наблизити об'єкти, ідеї, теорії, події та відношення до побутового досвіду і зрозуміти їх у здоровому глузді. Теорія соціальних уявлень С.Московічі пояснює формування цієї когнітивної форми за допомогою двох процесів: зв'язування (встановлення якорів) та об'єктивації [7: 12-13]. Відносячи об'єкти до відомих категорій і присвоюючи їм словесні "ярлики", ми навантажуюмо їх змістом – зв'язування включає класифікацію і називання. Візуалізуючи, формуючи конкретний зоровий образ, який перетворює незнайоме й абстрактне на реальне і конкретне, ми об'єктивуємо трьома шляхами: по-перше, через зв'язування нових знань зі знайомою особистістю – тобто через персоніфікацію; по-друге, через створення образної схеми – фігурацію; по-третє, через матеріалізацію понять – онтологізацію.

Із опису процесу спілкування Девіда В. Джонсона можна вичленили такий психологічний алгоритм: органи чуття забезпечують людину інформацією про те, що відбувається в оточенні; особистісні інтерпретації надають смислу отриманій інформації; реакцією на інтерпретації є почуття; намір організовує дії людини під час прояву почуттів; неадекватне вираження почуттів породжує бар'єри у спілкуванні; контролювати почуття можливо, змінюючи свої інтерпретації [5: 128-132].

Очевидно, що для ефективного діалогу необхідно забезпечити адекватність сприймання партнерами один одного. З цією метою ми, по-перше, впевнюємося в правильності власного розуміння соціальної ситуації та партнера, а по-друге – даємо зворотний зв'язок співрозмовнику для демонстрації розуміння його стану та змісту повідомлення.

У дослідженні організаційної поведінки Д. Гелрігел, Дж. В. Слокум, Р.В.Вудмен та Н.С. Бренінг характеризують індивідуальні відмінності особистості з погляду важливості процесів сприйняття й атрибуції. Вони описують процес сприймання, зовнішні і внутрішні фактори, які впливають на нього, спосіб організації сприймання, процес особистого сприймання та різноманітні помилки в цьому процесі, атрибуції, що змушують людей пояснювати поведінку інших [6: 85-88].

Д.В.Джонсон називає два фактори, що визначають ефективність діалогічного спілкування: перший – наміри й установки, коли ми слухаємо та реагуємо, і другий – словесне оформлення нашої реакції [5: 151].

На нашу думку, сам факт розуміння в очах і діях співрозмовника мотивує нас до активної соціальної взаємодії, адекватне вираження реакції розуміння партнера є вихідним моментом його соціального пізнання (а конкретно – цей факт запускає механізм соціальної перцепції та впливає на формування суджень). Кожне судження (як форма логічного мислення, складніша від поняття і простіша від умовиводу) бачиться нами як синтез свідомого і несвідомого. Невід'ємною частиною суджень є каузальна атрибуція – причинне пояснення. Розуміння психологічних механізмів причинного пояснення (інтерпретації) соціальної поведінки змінювалося в контексті розвитку п'яти класичних соціально-психологічних теорій каузальної атрибуції: 1) теорії Ф.Хайдера (про наївну епістемологію – коли потреба пояснити причину настільки велика, що самі причини подій і вчинків автоматично сприймаються не як результат нашої когнітивної роботи, а як перцептивний факт – і про ідентифікацію рівнів приписування відповідальності за свої та чужі дії: просту асоціацію, причинне відношення до дії, здатність передбачати результати, наявність намірів, зовнішнє виправдання дії); 2) теорії висновку за відповідністю Джоунса і Девіса (про схильність приписувати причини поведінки диспозиціям – особистісним якостям – як стабільному та інформативному поясненню – і про неминучість передженості через психозахисний мотив представляти дані у вигідному для себе світлі); 3) "коваріаційної моделі" - першої теорії Г.Келлі (про коваріацію можливих причин із результатами, коли каузальний аналіз поведінки запускається ситуацією двозначності і суб'єкт шукає інформацію про постійність, диференційованість та загальну прийнятність поведінки); 4) теорії каузальних схем (другої теорії) Г.Келлі (про використання в аналізі одиничних подій з недоступними даними про коваріації загальних уявлень про зв'язок причин і наслідків – каузальних схем множинних необхідних (для особистісної атрибуції у випадку важкодосяжного успіху) і достатніх (для пояснення невдачі) причин); 5) теорії Б. Вайнера (про пов'язаність процесів атрибуції з мотивацією поведінки і про доповнення параметрів приписуваних причин контрольованістю поведінки) [7: 31-54].

Отже, теоретично узагальнений нами механізм перцепції в контексті соціального пізнання передбачає: поелементну та прототипну категоризацію, соціальну схематизацію, каузальну інтерпретацію та управління поведінковими патернами власних реакцій і соціальних емоцій.

За характером перцептивної організації суб'єкта в професійному спілкуванні можемо диференціювати особливості педагога у порівнянні з іншими професіями системи "людина-людина", наприклад, із психологом. Виходячи із завдань і професійних функцій учителя, на нашу думку, можна виокремити дві особливості організації соціальної перцепції в педагогічному спілкуванні.

По-перше, учитель повинен насамперед вирізняти (сприймати) предмет педагогічного впливу – знання, вміння й навички та когнітивні, емоційні й вольові можливості учня для формування необхідних психічних утворень, а також ті риси характеру, гендерні особливості та способи реалізації особистих психічних властивостей учня, які вчитель має на меті розвинути. Це означає, що перцепція педагога спрямовується на предмет впливу, відволікаючи його (з метою

економії психічних ресурсів) від "зайвих" впливів навколишнього середовища. У зв'язку з цим психологічно доцільними є такі санкції: заохочення позитивних (правильних, що відповідають педагогічним вимогам) особистісних проявів і утворень – з одного боку, та ігнорування неправильних дій (як покарання, що не фіксує учня на власній неадекватності) – з іншого.

По-друге, будь-які поведінкові прояви вчителя мають бути для учня такими зовнішніми стимулами, що запускають перцепцію навчального матеріалу та змісту виховання, а не індивідуальності його особистості. Це означає, що психологічна компетенція вчителя має забезпечити йому не лише розуміння відбору предметів сприймання учнями, але й професійні навички керування його мимовільною й довільною увагою, його процесами категоризації, інтерпретації та реагування. У зв'язку з цим психологічно доцільними є такі установки вчителя на власну особистість професіонала: педагог є інструментом організації пізнання учнів, а також первинним засобом суспільного впливу на його нормативну (моральну, культурну тощо) поведінку, а не джерелом знань чи каральною інституцією.

Ці дві особливості перцептивної організації педагогічного спілкування забезпечують ділову дистанцію партнерів і адекватний зміст педагогічних впливів, що є основою позитивного особистого прикладу вчителя як суб'єкта професійної діяльності.

Професійна діяльність практичного психолога, на нашу думку, докорінно відрізняється перцептивною організацією спілкування "психолог-клієнт". По-перше, "фігурою" (як предметом перцептивної діяльності), що виділяється психологом із "фону" професійної ситуації. Для її вирішення використовуються інші, ніж у педагогіці, оцінні критерії: всі особистісні прояви клієнта є позитивними (в тому плані, що вони корисні для професійного аналізу); ненормативні (нецензурні, аморальні тощо) дії клієнта є індикатором його проблем, а не предметом карального впливу; професійно необхідним є концентрація клієнта на його власній особистості (психічних процесах, властивостях, станах, утвореннях) і відволікання від "зайвих" стимулів середовища для ефективнішої самоексплорації та скерування його перцептивно-когнітивної активності на самопізнання тощо.

По-друге, особистісні прояви психолога мають подвійне значення, на відміну від особистісної самореалізації педагога в професійному спілкуванні. З одного боку, зовнішні атрибути власної індивідуальності психологом, аналогічно до педагога, теж мають приглушуватися (щоб не відволікати клієнта від його власних особистісних проявів як предмету пізнання). Однак, з іншого боку, психолог використовує власну особистість для каталізації психокорекційних процесів через механізми трансферу і контртрансферу. Тоді як "артистичне" використання особистої атракційності вчителем (із акцентом на власних особистісних проявах) є психологічно маніпулятивним – а тому професійною деструкцією педагога.

Виходячи з попереднього аналізу, ми вважаємо за необхідне розробити таку систему професійної підготовки (і перепідготовки) педагогів, яка б починалася з формування (корекції) перцептивної організації їхнього спілкування. Із набору сучасних психотехнічних засобів найдоцільнішим для цього завдання, на нашу думку, є соціально-перцептивний тренінг. Структуру соціально-перцептивного тренінгу (групи вправ) для педагогів ми визначаємо за аналогією до узагальненого нами алгоритму соціального пізнання: 1) вправи на диференціацію впливів навколишнього середовища (об'єктивні предмети і стимули зовнішнього середовища, внутрішнього середовища організму, суб'єктивні думки та переживання як стимули соціального пізнання); 2) вправи на усвідомлення особливостей власної репрезентативної системи (домінування конкретних аналізаторів при отриманні первинної інформації та взаємодія різних органів чуття в репрезентації світу в особистій свідомості); 3) вправи на вирішення "фігури" із "тла" (усвідомлення впливу об'єктивних властивостей стимулів на мимовільну увагу – сили подразника, контрастності, розміру, руху тощо; врахування впливу особистісної індивідуальності, розуміння ситуації та власних мотивів у регулюванні довільною та післядовільною увагою); 4) навчання організації перцептивних процесів (усвідомлення способів категоризації та схематизації перцептивної інформації, виникнення вражень і соціальних уявлень на основі групування за тривалістю, завершеністю, близькістю та подібністю нового і "старого" досвіду); 5) навчання конструктивної інтерпретації та її корекції (усвідомлення помилок сприймання через психозахист, стереотипи, проєкцію, ефекти очікування; розуміння механізмів власного причинного пояснення атрибутів – наприклад, перевага внутрішніх причин проти зовнішніх, причин успіху і невдачі тощо); 6) тренінг реагування і виразу соціальних емоцій (усвідомлення власних і "чужих" закритих реакцій – таких, як ставлення, мотиви, почуття; вибір адекватних патернів поведінки при наданні зворотного зв'язку тощо). Окремою (сьомою в нашій структурі) групою вправ ми вважаємо "інструментальну" або організаційну, до якої входять ті психологічні техніки і методики, які виконують функцію адаптаційних і так званих способів виходу й узагальнення (за психотерапевтичними вимогами до організації тренінгу).

Перспективами нашого подальшого дослідження є розробка адекватного набору психотехнічних засобів (вправ, методик, ігор) для забезпечення поетапного формування в майбутніх учителів професійно доцільної перцептивної організації соціального пізнання для оптимізації педагогічного спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Augoustinos M., Walker I.* Social Cognition: An integrated Approach. – Thousand Oaks: Sage, 1995. – 420p.
2. *Fiske S.T., Taylor S.E.* Social Cognition. – New York: Mc Graw-Hill, 1991. – 360p.
3. *Taylor S.E., Peplau L.A., Sears D.O.* Social Psychology. – London: Prentice Hall, 1999. – 380p.
4. *Величковский Б.М.* Современная когнитивная психология / Б.М. Величковский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 256с.
5. *Джонсон Д.В.* Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Д.В. Джонсон [перекл. з англ. В.Хомика]. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – 288с.
6. *Організаційна поведінка / Д. Гелрігел, Дж. В. Слокум-молодший, Р.В.Вудмен, Н.С.Бренінг; [пер. з англ. І.Тарасюк, М.Зарицька, Н.Гайдукевич].* – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 726с.
7. *Сивуха С.В.* Практикум по социальной психологии (социальное познание, эмоции, коммуникация, личность) / С.В. Сивуха. – Мн.: ЕГУ, 2002. – 132 с.
8. *Яценко Т.С.* Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями Т.С. Яценко: [кн. для вчителя]. – К.: Освіта, 1993. – 208с.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано психологічний механізм соціального пізнання. На основі теоретичного узагальнення особливостей перцептивної організації соціального пізнання розроблено алгоритм поетапного формування адекватних соціально-перцептивних умінь педагога. Аргументовано доцільність соціально-перцептивного тренінгу в процесі професійної підготовки і перепідготовки вчителів.

T.I. Gera

ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ В ОБОСНОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОГО ТРЕНИНГА ПЕДАГОГОВ

РЕЗЮМЕ

В статье сделан анализ психологического механизма социального познания. На основе теоретического обобщения особенностей перцептивной организации социального познания разработан алгоритм поэтапного формирования адекватных социально-перцептивных умений педагога. Аргументирована целесообразность социально-перцептивного тренинга в процессе профессиональной подготовки и переподготовки учителей.

T.I. Gera

THE THEORY OF SOCIAL COGNITION IN SUBSTANTIVATION OF SOCIAL AND PERCEPTIVE TRAINING OF TEACHERS

SUMMARY

The article analyzes a psychological mechanism of social cognition. On the basis of theoretical generalizing features of perceptive organization of social cognition the algorithm of the stage-by-stage forming of adequate teacher's social and perceptive abilities is developed. The author proves expedience of the training in the process of professional teachers' preparing and retraining.
